

พระประวัติ ภูมิหลังส่วนพระองค์ และ พระกรณียกิจสำคัญทางการศึกษา

เนื่องจากภูมิหลังส่วนพระองค์ เป็นปัจจัยสำคัญหนึ่งที่ผู้วิจัยมีความเห็นว่ามีผลต่อแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ โดยตรง ในบทนี้จึงเป็นการศึกษาถึงพระประวัติ ภูมิหลังส่วนพระองค์ และพระกรณียกิจสำคัญทางการศึกษา การตั้งมหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นผลงานสำคัญของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่เป็นที่ยอมรับและยกย่อง จากทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และผู้มีบทบาทสำคัญต่อการศึกษาของชาติในเวลานั้น ดังนั้น การศึกษาในบทนี้จึงเป็นพื้นฐานสำคัญ ที่ทำให้เข้าใจถึงแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

พระชาติประวัติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงมีพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้า มนุชยานาคมานพ เป็นพระราชโอรสองค์ที่ 47 ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และเป็นพระองค์เจ้าองค์ที่ 4 ในจำนวน 5 พระองค์ในเจ้าจอมมารดา (แพ) พระสนมเอก ประสูติ ณ วันพฤหัสบดีที่ 12 เมษายน พุทธศักราช 2403 ที่ตำหนักหลัง พระที่นั่งจักรพรรดิमान มุขหลังในพระบรมมหาราชวัง¹

¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า (พระนคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, 2514), หน้า 4.

พระเจ้าลูกเธอ* ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ส่วนใหญ่จะประสูติใน
 ศตวรรษ คือ ประสูติภายหลังจากที่พระราชบิดาได้เสด็จเสวยราชสมบัติแล้ว จึงทำให้มีพระชันษา
 อยู่ในวัยไล่เลี่ยกันแต่จะแบ่งเป็นชั้นต่างกันตามพระชนม์มายุ คือ ที่ประสูติตั้งแต่ พ.ศ. 2395 ลงมา
 จนถึง พ.ศ. 2399 ถือเป็นชั้นใหญ่ ที่ประสูติตั้งแต่ พ.ศ. 2400 ถึง พ.ศ. 2403 ถือเป็นชั้นกลาง
 และที่ประสูติตั้งแต่ พ.ศ. 2404 ถึง พ.ศ. 2411 ถือเป็นชั้นเล็ก และพระเจ้าลูกเธอที่ยังไม่ได้
 โสภณศักดิ์ได้เบียดแบ่งตามชั้น คือ ชั้นใหญ่ ปีละ 3 ชั่ง (240 บาท) ชั้นกลาง ปีละ 2 ชั่ง 10
 ตำลึง (200 บาท) ชั้นเล็ก ปีละ 2 ชั่ง (160 บาท)² ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระจอม
 เกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประสูติเมื่อปี พ.ศ. 2396 จึงจัดอยู่ในชั้นใหญ่ ส่วนสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
 จัดอยู่ในชั้นกลางและสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพที่ประสูติใน พ.ศ. 2405 จัดอยู่ในชั้นเล็ก
 เป็นต้น

เมื่อทรงมีพระชนม์มายุได้ 7 พรรษา เจ้าจอมมารดาซึ่งประสูติพระธิดา คือ พระองค์
 เจ้าหญิงบรรจบเบญจมาก็ถึงแก่กรรม ในตอนแรกทรงได้รับการเลี้ยงดูจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
 กรมหลวงวรเสถียรสุดา พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งในเวลานั้นยังไม่
 ได้ทรงกรม ทรงพระนามว่า พระองค์เจ้าบุตรีและมีศักดิ์เป็นเสด็จป้า เนื่องจากเป็นพระญาติทาง
 ฝ่ายเจ้าจอมมารดาของพระองค์³ และกรมหลวงวรเสถียรสุดาเองที่ทรงเป็นผู้อุปถัมภ์ สมเด็จพระ
 พระมหาสมณเจ้ามาจนสมัยที่ผนวช แต่ไม่ปรากฏว่าเพราะเหตุใดจึงมิได้ทรงอยู่ภายใต้การเลี้ยงดู
 ของกรมหลวงวรเสถียรสุดามาตลอด หากแต่ได้เสด็จกลับไปอยู่ในตำหนักเดิมของพระองค์ภายใต้
 การดูแลของท้าวทรงกันดาร (ศรี) ผู้เป็นชรัวยาย⁴

ในปี พ.ศ. 2411 พระชนม์มายุได้ 8 พรรษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นผู้ทรงส่งเสริมทางการศึกษาให้
 พระองค์ในเวลาต่อมา⁵

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมนศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2505), หน้า 7.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 5.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 11.

* คำว่าพระเจ้าลูกเธอ นั้นเป็นคำที่ใช้เรียกทั้งพระราชโอรส และพระราชธิดา

ในปี พ.ศ. 2415 ทรงเข้าพิธีโสกันต์ ในขณะที่พระชนม์มายุได้ 13 พรรษา และในปีถัดมาก็ทรงผนวชเป็นสามเณรและจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร อยู่ 78 วัน ก็ทรงลาผนวชซึ่งตามโบราณราชประเพณีนั้นเจ้านายผู้ชายเมื่อผนวชแล้วจะต้องออกจากพระบรมมหาราชวังขึ้นไปใน ดงนั้น จึงทรงเสด็จไปประทับอยู่ในวังกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ซึ่งเป็นพระเชษฐาโดยมีชวีรยายตามเสด็จออกมาอยู่ด้วย⁶

ในปี พ.ศ. 2420 พระชนม์มายุได้ 18 พรรษา ทรงรับราชการในกรมราชเลขา ในตำแหน่งพนักงานสารบบฎีกาทำหน้าที่เป็นราชเลขาในการในทางอรรถคดี

ในปี พ.ศ. 2422 เมื่อพระชนม์มายุได้ 20 พรรษา ได้ทรงอุปสมบทที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม และจำพรรษาที่วัดบวรนิเวศวิหาร⁷ นับจากนั้นเป็นต้นมาก็ทรงอยู่ภายใต้ร่มกาสาวนทร์มาจนตลอดพระชนม์ชีพ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงประชวรพระวัณโรค ภายในเรื่องวังมานาน เมื่อ พ.ศ. 2461 และ พ.ศ. 2463 พระอาการก็กำเริบหนัก และสิ้นพระชนม์ในวันอังคารที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2464 สิริพระชนม์มายุได้ 61 ปี 3 เดือน 20 วัน⁸

6 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 21.

7 เรื่องเดียวกัน, หน้า 39-45.

8 ขึ้น ยอดเศรณี, พระประวัติ (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514),

ภูมิหลังทางการศึกษา

1. การศึกษาก่อนอุปสมบท

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงได้รับการศึกษาในชั้นต้นในพระบรมมหาราชวัง ตามแบบอย่างโบราณประเพณีของพระเจ้าลูกเธอทั้งหลาย ที่ไม่ว่าจะเป็นพระองค์ชายหรือพระองค์หญิง จะต้องทรงเข้ารับการศึกษาในชั้นแรกในวิชาภาษาไทย กับครูผู้หญิง⁹ ครูคนแรกของพระองค์ คือ คุณครูนก หรือ คุณยายนก ที่ทรงกล่าวถึงในภายหลังว่า ความรู้หนังสือที่ได้จากครูนั้นไม่เท่าไรนักแต่ได้คุณสมบัติสำคัญจากครู คือ รู้จักสมาธิทำตามคำของครู¹⁰ อาจกล่าวได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงได้รับการปูพื้นฐานในทางการมีวินัยมาตั้งแต่ครั้งนั้น

เมื่อพระชนม์อายุได้ 7 พรรษา ทรงเริ่มการศึกษาในชั้นมัธยมต้นด้วยการศึกษาภาษามคธกับครูผู้ชาย อันเป็นแบบแผนทางการศึกษาตามโบราณราชประเพณีของเจ้านายชั้นสูงที่เป็นพระองค์ชายที่จะต้องเข้ารับการศึกษาก่อนผนวช¹¹ การศึกษาในชั้นนี้มิได้มีการกำหนดหลักสูตร หรือเนื้อหาที่จะต้องเรียนให้จบอย่างแน่นอนขึ้นอยู่กับผู้เรียนเป็นสำคัญ หากถึงวาระที่จะต้องผนวชเป็นสามเณรก็ถือว่าสิ้นสุดการศึกษาในชั้นนี้¹²

อาจารย์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ในชั้นนี้ คือ พระปริยัติธรรมธาดา(เปี่ยม)* ซึ่งในขณะนั้นเป็นหลวงราชาภิรมย์ ปลัดกรมราชบัณฑิต¹³ นอกจากนี้ยังเป็นพระอาจารย์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพอีกด้วย¹⁴

⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 9.

¹⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 6.

¹¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 9.

¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 150.

¹³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 7.

¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 226.

* สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ และ ชื่น ยอดเศรณี ได้ระบุว่าเป็น "พระยาปริยัติธรรมธาดา" และผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องว่าน่าที่จะเป็นตำแหน่งพระยาปริยัติธรรมธาดา เช่นกัน เพราะพบว่ามีตำแหน่งดังกล่าว คือ พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) ผู้แต่งเรื่อง โบราณศึกษา ปรากฏอยู่

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงกล่าวถึง การสอนของพระปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ว่า "...อาจารย์ลำบากมาก ต้องเขียนต่อลงในสมุดคำให้ศิษย์ทุกพระองค์..."¹⁵ ที่เป็นเช่นนี้ เพราะในสมัยนั้นยังไม่มีสมุดตำราเรียนฉบับพิมพ์ ครูจึงต้องใช้วิธีสอนโดยเขียนลงในสมุดคำก่อน แล้วจึงสอนอ่าน เมื่ออ่านคล่องแล้ว จึงเริ่มสอนไวยากรณ์หรือที่เรียกว่า "ชั้นคัมภีร์" หรือ "แปลคำภีร์ธรรมบท" ต่อไป

การเรียนภาษามคธ จึงเป็นการเรียนเพื่อเตรียมพระองค์สำหรับการผนวชเป็นสามเณร ตั้งนั้น ถ้าพระองค์ใดที่คิดจะผนวชเพียงพรรษาเดียวก็มักจะไม่ทรงศึกษาภาษามคธจนถึงแปลคัมภีร์ธรรมบท นอกเสียจากที่จะทรงผนวชอยู่หลายพรรษาจึงจะทรงศึกษาเพิ่มเติมในโอกาสต่อไป¹⁶

สำหรับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงศึกษาเพิ่มเติมกับพระปริยัติธรรม (ซัง) จนสามารถแปลคัมภีร์พระธรรมบทได้ถึงตอนที่ 2 และจากการเรียนในช่วงนี้เองทำให้ทรงสังเกตเห็นระเบียบที่จัดไว้ให้เรียนยังไม่ได้เพียงพอ เพราะผู้เรียนจะต้องเรียนมูลปกรณ์ก่อนแล้วจึงเรียนอรรถกถาธรรมบท แต่เนื่องจากมูลปกรณ์นั้นเรียนยากเพราะจะต้องท่องสูตรให้ได้ก่อน ซึ่งใช้เวลาหลายเดือน และกว่าจะได้เรียนมูลปกรณ์ก็ใช้เวลาเป็นปี ๆ ก่อให้เกิดปัญหาแก่ผู้เรียน ส่งผลให้เกิดความเบื่อหน่ายและเลิกเรียนกลางคันในที่สุด¹⁷

ปัญหาดังกล่าว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงวิเคราะห์ว่าเกิดจากเนื้อหาที่ผู้เรียนต้องเรียนมีมากเกินไปนั่นเอง¹⁸ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าคุณลักษณะของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ คือทรงมองปัญหาจากการวิเคราะห์นั่นเอง

นอกจากนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ยังทรงได้รับการศึกษาเป็นการส่วนพระองค์ในวิชาภาษาไทย เลข อ่านโคลงกลบท และวิชาดูดาว กับ กรมหลวงวรเสรฐสุดา ที่ทรงกล่าวถึงภายหลังว่า

15 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 6.

16 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 150.

17 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 36.

18 เรื่องเดียวกัน.

...ท่านได้รับความฝึกหัดในทางวิชาของผู้ชายเป็นหลัก ศิลปะของผู้หญิง เช่น เย็บปักถักร้อย... เรายังไม่เคยเห็นท่านทำเอง เขาว่าท่านทำไม่เป็นด้วย ความนิยมของท่านไม่เป็นไปในสิ่งที่ผู้หญิงชอบ... ทรงนิยมในทางทรงหนังสือธรรม ตำรานาน และเรื่องของจินตกวี... ท่านประพาศิพระองค์เป็นหลัก ... ได้รับการเลี้ยงดูและฝึกหัดในสำนักอาจารย์ เช่นนี้เป็นลามากเป็นเกียรติของเรา...¹⁹

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า นอกเหนือจากความรู้ที่ทรงได้รับจากการศึกษาตามแบบแผนโบราณราชประเพณีแล้ว กรมหลวงวรเสรฐสุดานัภเป็นพระองค์หนึ่งที่มีส่วนในการปลูกฝังความรู้ทางการศึกษาทางธรรมให้แก่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ อีกด้วย

ในปี พ.ศ. 2415 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษชั้นมีนายฟรานซิส ยอร์จ แปะเตเตอร์สัน เป็นครูและทรงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าใน้องยาเธอที่ยังไม่ได้รับราชการเข้ารับการศึกษาในโรงเรียนแห่งนี้ ซึ่งรวมถึงสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ด้วยในตอนแรกมีนักเรียนประมาณ 50 คน แต่ต่อมา จำนวนนักเรียนได้ลดลงเรื่อย ๆ เนื่องจากเจ้านายชั้นใหญ่ต้องออกไปรับราชการและชั้นกลางก็เป็นเวลาที่ต้องผนวชเป็นสามเณร เหลือแต่เจ้านายชั้นเล็ก เช่น สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่ยังคงศึกษาต่อจนหมดสัญญาจ้างครู ในปี พ.ศ. 2417 ทำให้โรงเรียนต้องปิดลง²⁰

ในขณะที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเข้าศึกษาในโรงเรียนแห่งนั้น มีพระชนม์มายุได้ 12 พรรษา ซึ่งผลที่ทรงได้รับจากการศึกษากับนายแปะเตเตอร์สัน นอกจากความมีระเบียบวินัยแล้ว คือ ทรงสามารถอ่านตำราพงศาวดารอังกฤษ และคิดเลขโดยใช้มาตราอังกฤษ ตลอดจนสามารถเข้าใจแผนที่ยุโรปได้เป็นอย่างดี²¹ ทำให้ทรงสามารถนำความรู้ภาษาอังกฤษไปใช้เป็นพื้นฐานในการศึกษาด้วยพระองค์เองในเวลาต่อมา จนสามารถแปล จดบันทึก และแต่งจดหมายได้²² ตัวอย่างของความรู้ทางภาษาอังกฤษของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ คือ ตำราไวยกรณ์ เรื่อง

¹⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 13.

²⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ หน้า 149-185.

²¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 14.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.

แวนอังกฤษ ซึ่งเป็นเทพพระนิพนธ์ที่มีขึ้นใน ปี พ.ศ.2442 (ร.ศ.118) เพื่อใช้สอนนักเรียนในมหามกุฏราชวิทยาลัยในเวลาต่อมา

หลังจากที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงลาผนวชก็ได้ทรงกลับไปศึกษาต่อกับนายแปดเตอร์สันอีกระยะหนึ่ง แต่การศึกษาในช่วงหลังนี้ไม่นานนัก เนื่องจากทรงกล่าวว่า "...กำลังลำบากทนเรียนอยู่ต่อไปไม่ได้ต้องเลิก..."²³ และทรงกล่าวถึงพระอุปนิสัยของพระองค์ในขณะนั้นว่าชอบใช้จ่ายอย่างฟุ่มเฟือยอีกด้วย อย่างไรก็ตามทรงสามารถเปลี่ยนอุปนิสัยด้านนี้ได้มากที่สุด เนื่องจากเกิดความเลื่อมใสในความป็นฝรั่งสันโดษของนายแพทย์ปีเตอร์ เคาว์น แพทย์หลวงชาวสก๊อต ซึ่งต่อมาถึงกับยกย่องให้เป็นพระอาจารย์ของพระองค์ และยังทรงกล่าวว่า "... หมอเคาว์นกลุ่มเกลาเราให้เรียนเข้าได้อย่างนี้ ถ้ามีปัจจัยชักนำ เราคงเข้าวัดได้โดยง่าย..."²⁴

หลังจากนั้น ได้เกิดปัจจัยที่ชักนำให้ทรงเข้าวัด นั่นคือ ได้ทรงพระสุบินถึงสมเด็จพระอุปชฌายะ* และต่อมาก็ได้ทรงมีโอกาสเข้าเฝ้าอย่างสม่ำเสมอทรงกล่าวว่า "...การเข้าถึงสมเด็จพระอุปชฌายะทำให้สนใจในโคลง เรียนโหราศาสตร์ อ่านหนังสือธรรม ตามเสด็จท่าน ..." ²⁵

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกล่าวถึงความสนพระทัยของพระองค์ในเรื่องโคลงว่าไม่ทรงพอใจลึกซึ้งในการแต่งคำประพันธ์จึงไม่ตั้งใจหาดีในทางนี้ ²⁶ ซึ่งแม้ว่าจะทรงกล่าวเช่นนั้นก็ยังมีพระนิพนธ์ลิลิตพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวชในเวลาต่อมาอีกด้วย

ส่วนความสนพระทัยในด้านโหราศาสตร์ ทรงกล่าวว่า "...เล่นธรรมะจัดเข้าเห็นเหลวไหลเลยเลิก...แต่...ได้ใช้ความรู้...ช่วยชำระบุญเก่าถวายเสด็จพระอุปชฌายะ..." ²⁷ เรื่องเกี่ยวกับโหราศาสตร์สิ่งที่ยืนยันให้เห็นได้ว่า ไม่ทรงเชื่อถืออย่างแท้จริง คือ ข้อความจาก

23 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 27.

24 เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

25 เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.

26 เรื่องเดียวกัน, หน้า 33.

27 เรื่องเดียวกัน, หน้า 34.

* หมายถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ซึ่งเป็นผู้อุปการคุณแด่พระองค์ในตอนที่ทรงผนวช ตามกฎวินัยสงฆ์ที่พระที่บวชไม่เกิน 5 พรรษาหรือที่เรียกว่าพระนวกะจะต้องอยู่ภายใต้การดูแลของพระอุปชฌายะตลอด

ลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึงพระยาวิสุทธีสุริยศักดิ์ ในเรื่องตำราที่จะนำไปแจกให้กับหัวเมือง ชื่อ จันทรสุริยเวราทินีเทศ ที่กล่าวถึง การเกิดสุริยคราสและจันทรคราสว่าเกิดจากพระราหูไปจับ พระอาทิตย์และพระจันทร์ถึงกับทรงกล่าวว่า "... ความซอมนั้นโบราณเชื่อถือกันมานาน แต่บัดนี้ ทนวิชาโหราศาสตร์ไม่ไหว จะเป็นประโยชน์ได้ก็เพียงแก่ผู้รู้จักอ่าน... ไม่ควรแจกเป็นหนังสืออ่าน ให้ชายหน้าชาติ ฉันเห็นควรเผาไฟเสีย..."²⁸

ข้อความจากลายพระหัตถ์ดังกล่าว แสดงถึงพื้นฐานการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้เป็นอย่างดีว่าทรงเป็นผู้รู้อย่างแท้จริงทั้งรู้จักเลือกรับความรู้มาใช้ให้เกิดประโยชน์อีกด้วย สำหรับความสนพระทัยในทางธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ นั้น มีมากจนถึงกับทรงกล่าวว่า "... จับเรียนธรรมมา เราปลูกความพอใจเป็นสมณะขึ้นโดยลำดับนึกว่าบวชก็ได้ ..."²⁹

จากการศึกษาภูมิหลังทางการศึกษาก่อนผนวชของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีพื้นฐานการศึกษาทางศาสนามาตั้งแต่แรกที่เข้ารับการศึกษา รวมทั้งเป็นผู้มีความรู้ทางการศึกษาวิชาสมัยใหม่เป็นอย่างดี นอกจากนี้ยังพบว่าทรงมีพระอุปนิสัยในการ วิเคราะห์ปัญหาอีกด้วย

2. การศึกษาภายหลังอุปสมบท

ในพรรษาแรกที่ทรงประทับอยู่วัดบวรนิเวศวิหารนั้นยังทรงศึกษาภาษามคธ อยู่กับ พระปริยัติธรรมธาดา (ซึ่ง) อาจารย์ที่สอนพระองค์มาตั้งแต่ยังไม่ทรงอุปสมบท จนออกพรรษา ได้ ทรงติดตามพระจันทร์โคจรคุณ (ยิ้ม จันทรสี) ซึ่งเป็นพระกรรมวาจาจารย์* ของพระองค์ออกมา ประทับที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ซึ่งขณะนั้น เรียกว่าวัดนามบัญญัติ ที่วัดนี้เองทรงตั้งข้อสังเกตว่า การปฏิบัติวินัยของพระที่แม้จะเป็นธรรมยุติแต่ก็มีข้อแตกต่างกัน อีกทั้งไม่มีการประกาศให้รู้ถึงข้อปฏิบัติ ให้เป็นแบบแผนเดียวกัน ทำให้แต่ละวัดยึดถือข้อปฏิบัติตามความเห็นของตนมากกว่าจะเห็นถึงความ

²⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 552.

²⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 35.

* พระกรรมวาจาจารย์ หมายถึง พระที่มีหน้าที่สอบถามข้อบกพร่องและเป็นผู้ให้ศีล สำหรับผู้ที่บวชจะต้องมีพระคู่สวดซึ่งประกอบด้วย พระกรรมวาจาจารย์ (พระที่อยู่ทางขวา) และ พระอนุสาวนาจารย์ (พระที่อยู่ทางซ้าย)

สามัคคีของสงฆ์ภิกษุเดียวกัน³⁰ ผู้วิจัยมีความเห็นว่าจากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงพบข้อสังเกตเหล่านี้จะมีผลต่อแนวพระดำริทางการจัดการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัยในเวลาต่อมา

ในขณะที่ทรงประทับอยู่ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม ทรงได้ศึกษาภาษามคธ กับเจ้าคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาระ) จนสามารถแปลหนังสือได้อย่างดี อีกทั้งเมื่อทรงได้รับพระไตรปิฎกฉบับใหญ่จากพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (ปาน) เป็นผลทำให้ทรงเข้าใจภาษามคธได้อย่างลึกซึ้งมากขึ้นถึงกับทรงกล่าวว่า

...เป็นโชคของเราในอันจะรู้ปริยัติธรรมกว้างขวาง พระผู้เรียนแม้แปลอ่านได้เข้าใจแล้ว ผู้มีหนังสือน้อยย่อมติดขัดในการสอบคำที่ซึกเอามากล่าวจากคัมภีร์อื่น ถ้าไม่มีเลย...รู้ได้เท่าที่กล่าวตามคำบอก...ต้องจำคำอาจารย์บอก เปรียบเหมือนแลเห็นรูปถ่ายสถานที่เราไม่เคยไป...จะนึกกว้างขวางออกไปอย่างไรไม่ถูก... ด้วยเหตุนี้ พระบาเรียนโดยมากจึงมีความรู้ไม่กว้างขวาง...³¹

จากข้อความดังกล่าว แสดงให้เห็นว่า นอกจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จะทรงเห็นปัญหาทางการศึกษาของสงฆ์ในขณะนั้นแล้ว ยังทรงวิเคราะห์ปัญหาอีกด้วย ซึ่งเมื่อผนวกกับการศึกษาจากพระประวัติส่วนพระองค์แล้ว ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ความสามารถในการวิเคราะห์ปัญหาเป็นพระอุปราชาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ในพรรษาที่ 3 ทรงเข้าสอบพระปริยัติธรรมสนามหลวง³² ซึ่งในสมัยนั้นใช้วิธีสอบแบบปากเปล่ามีกำหนดระยะเวลาสอบประมาณ 1.30-2 ชั่วโมง และจะเปิดสอบ 3-6 ปีต่อครั้ง ส่วนการสอบจะแบ่งเป็น 9 ประโยค วิธีสอบแบบนี้ถ้าแปลผิดก็ถือว่าสอบตก แม้ว่าผู้แปลจะแปลประโยค 1 และ 2 ผ่านก็ตามเพราะตามหลักสูตรจะกำหนดว่าผู้สอบได้ตั้งแต่ 3 ประโยคขึ้นไป จึงจะนับว่า

30 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 45-52.

31 เรื่องเดียวกัน, หน้า 60-64.

32 เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

เป็นมาเรียน* ทำให้การเปิดสอบแต่ละครั้งมีผู้ผ่านการสอบจำนวนน้อย อีกทั้งระยะเวลาที่เปิดสอบก็นานเกินไป เป็นผลให้ผู้เรียนเกิดความเบื่อหน่ายที่ถอย ซึ่งนับเป็นปัญหาสำคัญของการศึกษาของสงฆ์ในสมัยนั้น ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงระบุไว้³³

สำหรับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เนื่องจากทรงตั้งพระทัยที่จะเข้าสอบเพียง 5 ประโยค เท่ากับพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้น จึงทรงเป็นมาเรียน 5 ประโยคตามพระประสงค์ นับเป็นเจ้านายองค์ที่ 10 ในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ทรงเป็นมาเรียน³⁴

พระอิสริยยศ และ พระสมณศักดิ์

ในระยะแรก ที่ทรงผนวชดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้า มนุชยานาคมานพ และได้ทรงตั้งปณิธานถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ถ้าจะลาผนวชจะทรงลาในพรรษาแรกหาไม่ก็จะทรงอยู่ภายใต้ร่มกาสาวนิตร์ไปตลอดพระชนม์ชีพ³⁵ การที่ทรงกล่าวเช่นนั้นก็เพราะยังไม่ปลงพระทัยที่จะผนวชอย่างเต็มที่ เนื่องจากทรงได้ยินคำกล่าวที่ว่า " ... พวกสยามหนุ่ม** ซ่อนว่าพระสงฆ์ว่าบวชอยู่ไม่ได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งให้แก่แผ่นดิน ซ้ำเกียจกินแล้วก็นอน รับบำรุงของแผ่นดินเสียเปล่า ..."³⁶ ผู้วิจัยตั้งข้อสงสัยเกิดว่าจากคำพูด

³³ ชื่น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 173.

³⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 65-70.

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 16.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

* มีการเรียกผู้ที่สอบได้มาเรียน 3 ประโยค ว่ามาเรียนตรี 4, 5 และ 6 ประโยค ว่ามาเรียนโท 7, 8 และ 9 ว่ามาเรียนเอก

** วุฒิชัย มูลศิลป์. การปรับตัวของไทยและจีนในสมัยจักรวรรดินิยมใหม่. (กรุงเทพฯ: เลินแอนด์ลิทเทอเรส จำกัด, 2534), หน้า 66: ได้กล่าวถึงกลุ่มการเมือง ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าแบ่งเป็น 3 กลุ่ม คือ "สยามหนุ่ม" นำโดยรัชกาลที่ 5 "สยามอนุรักษ์" นำโดยผู้สำเร็จราชการ และ "สยามโบราณ" นำโดยกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญหรือวังหน้า

ดังกล่าวที่ทรงได้ยินมานี้ น่าที่จะมีผลต่อแนวพระดำริในการตั้งมหาสมณเถาภิธานและการจัดการศึกษาในหัวเมืองในเวลาต่อมา

ผลจากการที่ทรงถวายนิธานทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระปรีชาญาณว่า ในพรรษาที่ 3 หากยังทรงผนวชอยู่ จะทรงเลื่อนพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม³⁷

ตั้งแต่วันที่ พ.ศ. 2424 จึงทรงรับเลื่อนพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส และทรงมีพระสมณศักดิ์เป็นเจ้าคณะรอง ซึ่งนับเป็นครั้งแรกของนิายธรรมยุติ ที่มีเจ้าคณะรองขึ้น³⁸

พ.ศ. 2436 ทรงรับเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่แห่งนิายธรรมยุติ แทนสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ที่ประชวรสิ้นพระชนม์ลง³⁹

พ.ศ. 2449 ทรงสถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวชิรญาณวโรรส⁴⁰ นับเป็นการสถาปนาพระอิสริยยศครั้งสุดท้าย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พ.ศ. 2453 ทรงสถาปนาพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิชิรญาณวโรรส และเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก ดำรงตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่ปกครองพระสงฆ์ทั่วพระราชอาณาเขต แต่เนื่องจากทรงเป็นเจ้านายชั้นสูง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถวายมหาสมณุตมาภิเศก* ให้เรียกเฉพาะว่าสมเด็จพระมหาสมณะ และต่อท้ายด้วยชื่อพระนามเป็นสมเด็จพระมหาสมณะกรมพระยาวิชิรญาณวโรรส⁴¹

³⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวิชิรญาณวโรรส, พระประวัติ รัชกาลที่ 16, หน้า 16.

³⁸ ขึ้น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 26-28.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 39.

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 59.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 63-70.

* การถวายมหาสมณุตมาภิเศก เป็นการสถาปนาพระสมณศักดิ์แก่เจ้านายชั้นสูงทรงฉัตร 5 ชั้น แตกต่างกับสมเด็จพระสังฆราชตรงที่สมเด็จพระสังฆราชไม่ได้รับการถวายสมณุตมาภิเศก เนื่องจากเป็นสามัญชน และทรงฉัตร 3 ชั้น

พ.ศ. 2464 ทรงสถาปนาพระนามในส่วนสมณศักดิ์ เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาวชิรญาณวโรรส⁴²

จะเห็นว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงวชิรญาณวโรรส และมีพระสมณศักดิ์เป็น
เพียงสมเด็จพระเจ้าคณะใหญ่แห่งนิกายธรรมยุติเท่านั้น จนถึงในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัว จึงทรงดำรงพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสังฆปริณายก ซึ่งเป็นข้อสันนิษฐานได้ว่า ใน
สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่ทรงมีส่วนในการ
ปกครองคณะสงฆ์เท่าใดนัก

ผลงานพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงได้รับการยกย่องให้เป็น "นักปราชญ์มหาบัณฑิตผู้ทรง
เกียรติ"⁴³ เนื่องจากทรงมีพระกรณียกิจหลายอย่างที่ยังคงเป็นอมตะ ซึ่งหนึ่งในนั้นก็คือ ผลงาน
พระนิพนธ์ซึ่งมีจำนวนมาก อาจสรุปแบ่งเป็นประเภทโดยย่อ⁴⁴ ดังนี้

1. พระนิพนธ์แผนกภาษาไทย

1.1 ประเภทแบบเรียน เช่น หนังสือนวโกวาท วินัยมุข เล่ม 1, 2, 3
ธรรมวิภาค ธรรมวิจารณ์ พุทธประวัติ เล่ม 1 พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1 พระมงคลวิเสสสภา
หัวใจสมถกัมมัฏฐาน วิปัสสนาสภา บาลีไวยกรณ์ ที่ใช้เป็นแบบเรียนในหลักสูตรมัธยมศึกษาชั้น ตรี โท
เอก และประโยค 1-9 เป็นต้น

1.2 ประเภทพระธรรมเทศนา เช่น พระมงคลวิเสสสภา พระกถาอนุโมทนา
ทศพิชราชธรรมจรรยาทิกถา ที่ถวายในพระราชพิธีราชาภิเษก พ.ศ. 2436 เป็นต้น

⁴² ขึ้น ยอดเศวตี, พระประวัติ,, หน้า 264.

⁴³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

⁴⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 208-258.

1.3 ประเภทพระโอวาทและธรรมกถา เช่น พระดำรัสเตือนเจ้าคณะหัวเมือง เพื่อทำตนให้เป็นผู้อดทนต่อการเดินทางลงในแกลงการณ์คณะสงฆ์ เล่ม 3 ปี พ.ศ.2458 เป็นต้น

1.4 ประเภทศราททพรตเทศนา เป็นการเทศนา โดยนำเหตุการณ์ต่าง ๆ มา ประยุกต์เข้ากับเนื้อหาสาระของธรรมที่ทรงแสดง เพื่อประสงค์ให้ผู้ฟังได้รับความรู้ซึ่งนับเป็น ครั้งแรกของการแสดงธรรมที่เกิดขึ้นในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า⁴⁵ เช่น เทศนาพระราช ประวัติพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศราททพรตเทศนาในการพระศพสมเด็จพระ มหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ศราททพรตเทศนาในการพระบรมศพของพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

1.5 ประเภทธรรมคดีและเบ็ดเตล็ด เช่น มนุษยวิทยา นิทานสุภาษิต เรื่อง ความซื่อ นากกินปลา เป็นต้น

1.6 ประเภทเกี่ยวกับการศึกษา เช่น พระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตร คำแนะนำ เรื่องจัดการโรงเรียนตามวัด พระราชดำรัสตอบแก่ผู้ถวายบัตรสนเท่ห์ เป็นต้น

1.7 ประเภทเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ เช่น โคลงลิลิตเรื่องพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงผนวช คำถวายพระพรต่าง ๆ เป็นต้น

1.8 ประเภทประวัติศาสตร์และโบราณคดี เช่น พงศาวดารสยาม ตำนาน ประเทศไทย ระยะเวลาไปหัวเมืองชายทะเลตะวันตก เป็นต้น

1.9 ประเภทอักษรศาสตร์ เช่น แว่นอังกฤษ เป็นต้น

1.10 ประเภทเกี่ยวกับการคณะสงฆ์ เช่น แกลงการณ์คณะสงฆ์ก่อนหน้าพระราช บัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 ดวงตราตำแหน่งคณะสงฆ์ การปกครองคณะ เป็นต้น

2. พระนิพนธ์แผนกภาษาบาลี

2.1 ประเภททรงพระนิพนธ์ เช่น นมการลิตธิคาถา เป็นต้น

2.2 ประเภททรงชำระ เช่น พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก เป็นต้น

2.3 ประเภททรงแปล เช่น กาลามาสูต รกัททิสูต รสิหสูต เป็นต้น

2.4 ประเภททรงวรรณนา เช่น วรรณากาลมสูต วรรณาสีหสูต เป็นต้น

ผลงานพระนิพนธ์ดังกล่าวนี้เป็นเพียงตัวอย่างที่ยกมาอ้างเท่านั้น แต่ก็แสดงให้เห็น ได้ชัดเจนถึงภูมิปัญญาและพระปรีชาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้เป็นอย่างดียิ่ง

⁴⁵ วัดบวรนิเวศวิหาร. "คำนำ"ใน ประมวลพระนิพนธ์ศราททพรตเทศนา (พระนคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 17.

พระกรณียกิจสำคัญทางการศึกษาก่อนการจัดการศึกษาในหัวเมือง : การตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้อาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จัดการศึกษาในหัวเมือง ก็เนื่องจากได้ทรงเห็นผลจากการที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยมาก่อน ดังนั้น ในส่วนนี้จึงเป็นการศึกษาถึงแนวพระดำริในการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ที่ผู้วิจัยมีความเห็นว่า จะเป็นที่มาของแนวพระดำริในการจัดการศึกษาหัวเมืองในเวลาต่อมา

1. ปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริในการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย

มหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2436⁴⁶ โดยมีปัจจัยที่มีผลต่อแนวพระดำริดังนี้ คือ

1.1 ปัจจัยจากพื้นฐานทางการศึกษาทางศาสนา ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงทราบถึงปัญหาการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ในสมัยนั้นว่า เกิดจากการขาดแคลนตำราเรียน และเนื้อหาที่เรียนมีมากเกินไป รวมทั้งวิธีการสอบอีกด้วย

1.2 ปัจจัยจากการที่ทรงได้ยืมพวกสยามหนุ่ม กล่าวถึงพระสงฆ์ ในทำนองว่ารับแต่เงินบำรุงของแผ่นดินโดยไม่ทำประโยชน์เท่าใดนัก

1.3 ปัจจัยจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ทรงประกาศเมื่อวันที่ 6 กรกฎาคม พ.ศ. 2418 ว่า "...ขอให้มีอาจารย์สอนหนังสือและสอนเลขทุก ๆ พระอาราม..."⁴⁷ ผู้วิจัยมีความเห็นสอดคล้องกับวุฒิชัย มูลศิลป์ ที่กล่าวว่า วิกฤตการณ์

⁴⁶ ชื่น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 114.

⁴⁷ ราชกิจจานุเบกษาเล่ม 2 รศ. 1237, หน้า 111. (กษช, มพรก 36/002)

วังหน้า* ที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2417 เป็นผลทำให้โครงการต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องหยุดชะงักลง จนในปี พ.ศ. 2428 จึงได้มีการจัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรแห่งแรกขึ้นในวัดซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้นของการตอบสนองพระราชดำริดังกล่าวนั่นเอง⁴⁸

1.4 ปัจจัยจากการที่ประเทศกำลังประสบปัญหาวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ซึ่งเป็นระยะเวลาเดียวกับที่มหามกุฏราชวิทยาลัยตั้งขึ้น และก่อนหน้านั้น คือ พ.ศ. 2435 ก็เป็นระยะเวลาที่เริ่มปฏิรูปการปกครองหัวเมืองภายในประเทศ** ทำให้งบประมาณส่วนใหญ่ต้องเน้นหนักในเรื่องดังกล่าว⁴⁹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงกล่าวถึงผลกระทบในเรื่องนี้ว่า "...ในสมัยที่ข้าพเจ้าครองวัด การบำรุงของกลางร่วงโรยลง ภิกษุมือดีแรกกลาจน้อยลง จะเห็นผู้ถวายของกลางขึ้นไม่สะดวก..."⁵⁰ ผู้วิจัยมีความเห็นว่า ปัจจัยดังกล่าวล้วนมีผลต่อแนวพระดำริในการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยในเวลาต่อมา

⁴⁸ วุฒิชัย มูลศิลป์, การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : ไทโยพัฒนาพานิช, 2529), หน้า 57.

⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2503) หน้า 49.

⁵⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 45.

* วิกฤตการณ์วังหน้า เกิดจากการที่มีผู้ทิ้งหนังสือไปถึงกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ (วังหน้า) ว่ามีผู้คิดจะลอบปลงพระชนม์ ทำให้วังหน้าต้องระดมกำลังทหารจำนวนมาก ส่งผลให้ทางวังหลวงเกิดความไม่ไว้ใจ เหตุการณ์ตึงเครียดมากขึ้นเมื่อทางวังหลวงเกิดไฟไหม้ขึ้นอย่างลึกลับทำให้ต้องระดมกำลังบ้าง จนเป็นเหตุให้วังหน้าหวาดกลัว ต้องหลบไปสถานทูตอังกฤษ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ต้องทรงเชิญสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาบดินทรเดชาฯ ผู้สำเร็จราชการซึ่งในขณะนั้นอยู่ที่เมืองราชบุรีมาไกล่เกลี่ย เหตุการณ์สงบลงด้วยการประนีประนอมของทั้ง 3 ฝ่าย และบทเรียนจากวิกฤตการณ์นี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ สุขุมรอบคอบมากขึ้น พระองค์ต้องอดทนรอคอยจนกระทั่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาฯ ถึงแก่พิราลัยใน พ.ศ. 2425 และวังหน้าเสด็จทิวงคตลงในอีก 3 ปีต่อมา

** โปรดดูรายละเอียดในบทที่ 3

2 แนวพระดำริในการตั้งมหาวิทยาลัย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีแนวพระดำริในการตั้งมหาวิทยาลัย ดังนี้

2.1 เพื่อให้เป็นสถานศึกษาพระปริยัติธรรมสำหรับพระภิกษุสามเณร⁵¹ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าพื้นฐานการศึกษาทางศาสนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ น่าที่จะมีผลต่อแนวพระดำรินี้ ในข้อนี้ เพราะพบว่าปัญหาต่าง ๆ ที่ทรงวิเคราะห์ถึงสาเหตุที่เกิดขึ้นได้รับการแก้ไขทั้งสิ้น ในกรณีของการขาดแคลนตำราเรียน ทรงใช้วิธีตั้งโรงพิมพ์ขึ้นภายในวัด⁵² ส่วนเนื้อหาที่เรียนมีมากเกินไป ทรงแก้ปัญหาโดยพิมพ์แบบเรียนบาลีไวทยกรรมขึ้นเพื่อให้ใช้แทนมูลปกรณ์ ซึ่งแบบเรียนดังกล่าวมีคำอธิบายที่ผู้เรียนสามารถเข้าใจง่าย และใช้เวลาเรียนไม่นานนัก⁵³ นอกจากนี้วิธีสอบแบบเดิมก็ได้รับการแก้ปัญหาเช่นกัน โดยทรงเปลี่ยนวิธีสอบจากปากเปล่ามาเป็นวิธีเขียนซึ่งยอมให้ผิดได้แต่ไม่เกินกำหนด รวมทั้งยอมให้ผู้สอบไล่ได้ในชั้นไหน ก็ถือว่าไล่ได้ในชั้นนั้นอีกด้วย⁵⁴

2.2 เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิทยาการต่าง ๆ สำหรับกุลบุตร

2.3 เพื่อเป็นสถานที่อบรมสั่งสอนเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ประชาชน⁵⁵

แนวพระดำริทั้ง 2 ข้อนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่านอกเหนือจากการที่ทรงต้องการให้พระสงฆ์ทำประโยชน์ให้ประเทศชาติแล้ว ก็ยังเป็นการตอบสนองพระราชดำริสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ขอให้มีอาจารย์สอนหนังสือและสอนเลขทุกๆ พระอารามอีกด้วย ซึ่งสอดคล้องกับที่สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพที่กล่าวว่า

51 ขึ้น ยอดเศร์ณี, พระประวัติ, หน้า 113.

52 เรื่องเดียวกัน, หน้า 44.

53 เรื่องเดียวกัน, หน้า 215-216.

54 เรื่องเดียวกัน, หน้า 115.

55 เรื่องเดียวกัน, หน้า 113.

...สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเคยเสด็จมาทอดพระเนตรโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย มีพระราชดำรัสชม เพราะตรงข้ามกับคำพูดที่กล่าวกันว่า พระมี 3 คือ พระเรียนคัมภีร์ พระเล่าสวดมนต์ พระเรียนวิปัสสนาธุระ พระเรียนคัมภีร์ เป็นเลขี่ พระเล่าสวดมนต์ เป็นเลขีเออร์ พระเรียนวิปัสสนาธุระ เป็นเลขี่เอสต์...⁵⁶

จากแนวพระดำริทั้ง 2 ข้อนี้ ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่าน่าที่จะเป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จัดการศึกษาในหัวเมืองในเวลาต่อมา

2.4 เพื่อให้มหามกุฏราชวิทยาลัยสามารถที่จะอยู่รอดตลอด จึงต้องอาศัยผู้มีจิตศรัทธาเป็นผู้อุปถัมภ์⁵⁷ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าแนวพระดำรินี้มาได้จากผลกระทบจากวิกฤตการณ์ รศ. 112 ซึ่งแม้ว่ามหามกุฏราชวิทยาลัย จะได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ปีละ 1 ซ้ำก็ตาม⁵⁸ แต่เมื่อพิจารณาจากจำนวนโรงเรียนทั้ง 5 แห่งของมหามกุฏฯ นวกกับจำนวนครูและนักเรียนในขณะนั้น* แล้ว ผู้วิจัยมีความเห็นว่า จำนวนเงินดังกล่าวที่ทรงได้รับพระราชทานคงจะไม่เพียงพอ ดังนั้นจึงต้องมีการจัดหาทุนจากผู้มีจิตศรัทธาดังกล่าว

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้แบ่งทุนของผู้อุปการะออกเป็น 3 ประเภท คือ ผู้ที่อุปการะเป็นนิത്യ จัดเป็นทุนนอน ผู้ให้คราวเดียวและรายเดีวตั้งแต่ 1 ซ้ำ 20 บาทขึ้นไป จัดเป็นทุนเก็บ ผู้ให้มากกว่า 1 ซ้ำ 20 บาท ลงมาจัดเป็นทุนจ่าย⁵⁹ การใช้จ่ายทรงกำหนดว่า จะใช้จ่ายได้เฉพาะทุนที่มีใช้จัดเป็นทุนนอนเท่านั้น เนื่องจากมีพระประสงค์ที่จะให้เก็บรักษาไว้เป็นเงินต้น เพื่อที่จะได้ดอกเบี่ยมาใช้จ่ายอีกทางหนึ่ง⁶⁰

⁵⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประดิษฐานพระสงฆ์ สยามวงศ์ในลังกาทวีป. (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2530) หน้า 14.

⁵⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 45.

⁵⁸ ชื่น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 119.

⁵⁹ ธรรมจักษุ เล่ม 2 ตอนที่ 7-12, (ม.ป.ท.: ร.ศ. 115), หน้า 1173. (กจช.น 2/45)

⁶⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 45.

* โปรดดูหน้า 30 ตารางที่ 2 ประกอบ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงกล่าวถึงผลจากแนวพระดำรินี้ว่าให้ "...การเล่าเรียน พระพุทธศาสนาอยู่ได้ตลอดมาจนทุกวันนี้ที่ขยายกว้างขวางออกไปอีก เพราะเหตุผลแห่งทวนนอน *..."⁶¹

ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า ผลจากแนวพระดำริดังกล่าว ก็น่าที่จะเป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงตัดสินพระทัยที่จะอาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ให้จัดการศึกษาในหัวเมืองในเวลาต่อมา

3. สภาพการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย (พ.ศ. 2436-2441)

3.1 มหามกุฏราชวิทยาลัย แบ่งการศึกษาออกเป็น 2 แผนก คือ ส่วนที่เป็นวิทยาลัยแผนกหนึ่ง ซึ่งใช้เป็นที่เล่าเรียนพระปริยัติธรรมชั้นสูงและเป็นที่พักบวช อีกแผนกหนึ่งเป็นโรงเรียนที่เป็นสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย 5 สาขา ใช้วิธีเรียนและวิธีสอบเหมือนกันหมด⁶² ในกรุงเทพฯ มี 4 โรงเรียน และหัวเมืองมี 1 โรงเรียน ได้แก่

1. โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร
2. โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม
3. โรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส
4. โรงเรียนวัดนิชัยญาติการาม
5. โรงเรียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ (กรุงเก่า)⁶³

สำหรับในโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหารใช้หอสภาร และตำหนักทรงพรต เป็นสถานที่เล่าเรียน โดยชั้นล่างจะเรียนหนังสือไทย ส่วนชั้นบนจะเรียนภาษาบาลี เมื่อมีนักเรียนมากขึ้นก็ขยายออกไปใช้ศาลาถาฐี 4 ศาลา การสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นการสอนแบบให้เปล่าไม่เก็บค่าเล่าเรียน⁶⁴

⁶¹ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติตรัสเล่า, หน้า 45.

⁶² ชื่น ยอดเศรณี. พระประวัติ, หน้า 116.

⁶³ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 10 หน้า 526-52, (กษ.มพรก 36/005)

⁶⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประดิษฐานพระพุทธศาสนาสยามวงศ์ในลังกาทวีป, หน้า 14.

* ปัจจุบัน ปรากฏในรูปแบบของมูลนิธิ

3.2 หลักสูตร ทั้งภาษาบาลี และภาษาไทย เป็นหลักสูตรเฉพาะของมหาภูมิ
ราชวิทยาลัย หลักสูตรภาษาบาลี มี บาลีไวยากรณ์⁶⁵ ธรรมบท และ มังคลัตถัทพ์⁶⁶ ส่วนหลักสูตร
ภาษาไทย มีดังนี้

ตารางที่ 1 แสดงหลักสูตรภาษาไทยของโรงเรียนมหาภูมิราชวิทยาลัย

<p>ชั้นเอก</p> <ul style="list-style-type: none"> - คัดเลข (เศษส่วน) - แก้กำผัด (จนเรื่องสั้น) - ย่อความ (ในพระราชพงศาวดาร)
<p>ชั้นโท</p> <ul style="list-style-type: none"> - คัดเลข (โจทยเลขไตรยางค์ชั้นเดียว, สองชั้น) - เรียงความ (แก้กระทู้สุภาษิต) - เขียนตามคำบอก (ในพระราชพงศาวดารย่อ)
<p>ชั้นตรี</p> <ul style="list-style-type: none"> - คัดเลข (บวก ลบ คูณ หาร) - เขียนตามคำบอก (ผูกชั้นเป็นภาษาไทยล้วน) - อ่าน (พุทธานุกถประวัติ)

ที่มา : ดัดแปลงจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 .เรื่อง จัดการศึกษาและการ
คณะสงฆ์ ร.ศ.118.

⁶⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5
เรื่องรายงานโรงเรียนต่าง ๆ (31 ส.ค.114-21 ต.ค.117)

⁶⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา ,หน้า 155.

ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า หลักสูตรภาษาไทยของมหาวิทยาลัยนั้น นอกจากจะสอนวิชาทางธรรมแล้วยังสอนวิชาพื้นฐาน คือ วิชาเลข และภาษาไทย ซึ่งเป็นการศึกษาความรู้ทางโลกและทางธรรมเข้าด้วยกัน

3.3 ในปีแรกที่จัดการศึกษามีผู้จัดการ จำนวนครู และจำนวนนักเรียนดังนี้

ตารางที่ 2 แสดงรายชื่อผู้จัดการ รายชื่อครู⁶⁷ จำนวนนักเรียน⁶⁸ ในมหามกุฏราชวิทยาลัย
พ.ศ. 2436

ชื่อโรงเรียน	รายชื่อผู้จัดการ	รายชื่อครู	จำนวน นักเรียน*
1. วัดบวรนิเวศวิหาร	สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ	1. พระครูปลัดจุลานุนายก 2. หม่อมราชวงศ์พระชื่น นพวงศ์**	20
2. วัดมกุฏกษัตริยาราม	พระเทพโมลี	1. พระมหาทอง 2. พระครูประสาทสรศักดิ์	33
3. วัดเทพศิรินทราวาส	พระเทพกวี	1. พระมหาน้อย 2. พระปลัดอ้อม	30
4. วัดนิชัยญาติการาม	พระเมธาธรรมรส	1. พระครูปลัดอุทิจยานุศาสน์ 2. หม่อมหลวงพระชิต 3. พระปลัดชื่น	62
5. วัดนิเวศน์ธรรมประวัติ	พระอมรารักษ์ชิต	1. พระแต้ม 2. สามเณรอื่น	30
รวม	5	11	175

67 ชื่น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 116-117.

68 ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 10 ร.ศ. 112 หน้า 528, (กทช.มพรก36/005).

* ไม่ได้รวมจำนวนนักเรียนภาษาไทย

** สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ในเวลาต่อมา โปรดดูรายละเอียดใน

3.4 การประเมินผล ใช้หลักสูตรวิธีการประเมินผลของมหามกุฏฯ ที่จัดเป็นเอกเทศ เฉพาะในวัดธรรมยุติทั้ง 5 แห่ง⁶⁹ ซึ่งผลจากการศึกษาของนักเรียน สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาตำราจ ราชานุภาพทรงกล่าวว่า "...นักเรียนภาษาไทยที่สอบได้สามารถออกไปรับราชการเป็นจำนวน มาก..."⁷⁰ ส่วนเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ก็ได้กล่าวถึงโรงเรียนสอนภาษาบาลีของมหามกุฏฯว่า "...มี Spirit ของยูนิเวอร์ซิตี ที่ต้องใช้ความคิด และความรู้ในพงศาวดารทำให้นักเรียนต้องตริตรอง รอบคอบ (reason) อยู่เสมอ เพราะฉะนั้นควรนับได้ว่าเป็นยูนิเวอร์ซิตีอย่างต่ำ ๆ ..." ⁷¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสไว้ในรายงานการประชุมพิเศษ เมื่อวันที่ 26 กันยายน ร.ศ.117 ถึงสาเหตุที่อาราธนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยา วชิรญาณวโรรสมาเป็นผู้จัดการศึกษาหัวเมือง ว่า "...การเล่าเรียนที่จัดอยู่บัดนี้มีแปลกที่คนจะ ถิ่นยังไม่ดีไม่นั้น ก็แต่มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งปรากฏว่ากรมหมื่นวชิรญาณได้จัดการเอื้อเฟื้อโดย เต็มกำลัง คือดีได้เพราะกรมหมื่นวชิรญาณ..."⁷²

จากหลักฐานที่ปรากฏมาทั้งหมด เป็นเรื่องยืนยันได้ว่าเพราะเหตุใดสมเด็จพระ มหาสมณเจ้าฯ จึงทรงได้รับการอาราธนาจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ให้เป็นผู้จัดการ ศึกษาหัวเมืองในเวลาต่อมา

4 ปัญหาการศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย

4.1 ความไม่นิยมในการสอบด้วยวิธีเขียนของนักเรียนพระปริยัติธรรม สมเด็จ จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงกล่าวว่า "...การเรียนการสอนยากกว่าเรียนและแปลด้วยปาก ยังมีทาง อันจะพึงเลือกได้อยู่ก็ยังมีผู้เลือกเอาซึ่งง่ายมากกว่า จึงปลูกไม่ติด..."⁷³ อีกทั้งในขณะจัดการ

⁶⁹ ชื่น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 121.

⁷⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราจราชานุภาพ, ประวัติฐานพระสงฆ์สยาม วงศ์ในลังกาทวีป, หน้า 14.

⁷¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5ศ/37 เรื่องรายงานโรงเรียนต่าง ๆ (31 ส.ค. 114-21 ก.ค.117).

⁷² กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5ศ12/4 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการ ศึกษาหัวเมือง ปี 112-118. (10 พ.ย.ร.ศ.120).

⁷³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 536.

ศึกษา สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นเพียงเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายธรรมยุติเท่านั้น ในขณะที่คณะสงฆ์
 ในเวลานั้น ส่วนใหญ่จะเป็นมหานิกาย และการสอบตามหลักสูตรของมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นหลัก
 สูตรเฉพาะของธรรมยุติเท่านั้น ไม่มีการบังคับ พระสงฆ์ทั่วไปจึงยังคงนิยมการสอบแบบเดิมมากกว่า
 ด้วยเหตุผลดังกล่าว ทำให้การสอบในแผนกบาลีของมหามกุฏราชวิทยาลัย
 ต้องเลิกไปในระยะหนึ่ง แต่หลังจากที่ทรงรับสมณตมาภิเษกเป็นองค์สมเด็จพระปิยนายกแล้ว จึง
 ทรงจัดการศึกษาของสงฆ์ใหม่ให้เป็นแบบแผนเดียวกันหมด⁷⁴ การศึกษาภาษาบาลีในมหามกุฏ
 ราชวิทยาลัยจึงได้ เริ่มขึ้นอีกครั้งและดำเนินมาจนทุกวันนี้ เช่นกัน

4.2 การขาดครูสอนในโรงเรียนภาษาไทย รวมทั้งหลักสูตรที่จัดขึ้นเฉพาะใน
 โรงเรียนไม่สอดคล้องกับความต้องการของประชาชน (ในเรื่องนี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงสาเหตุในบทต่อไป)
 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงตัดสินพระทัยโอนการจัดการศึกษาในโรงเรียนภาษาไทย ของ
 มหามกุฏราชวิทยาลัยไปให้กับกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการใน ปี พ.ศ. 2445⁷⁵ เป็นผลทำ
 ให้โรงเรียนภาษาไทย เช่น โรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร โรงเรียนวัดมกุฏกษัตริยาราม โรงเรียน
 วัดเทพศิรินทราวาส ฯลฯ ได้อยู่ภายใต้การดำเนินงานของกระทรวงศึกษาธิการ มาจนทุกวันนี้

จากการศึกษาภูมิหลังส่วนพระองค์ผู้วิจัยพบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรง
 ได้รับความศึกษาขั้นพื้นฐานในพระบรมมหาราชวัง เช่นเดียวกับ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผลทำให้ทรงมีความรู้ในวิชาสมัยใหม่เป็นอย่างดี แต่การที่ทรงได้รับ
 การปลูกฝังความรู้ทางธรรมจากกรมหลวงวรวงศ์สุตาซึ่งเป็นเสด็จป่า มาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์
 จึงเป็นจุดเริ่มต้นของการมีพื้นฐานทางศาสนา ที่แตกต่างจากพระเจ้าลูกเธอพระองค์อื่น ซึ่งทำให้
 ทรงเป็นพระเจ้าน้อยยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระองค์เดียวที่รับราชการ
 สอนพระเดชพระคุณ ขณะเป็นสมณเพศควบคู่ไปอีกด้วย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงใช้ความรู้พื้นฐานการศึกษาจากวังถ่ายทอด
 ไปสู่วัด ด้วยการตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น โดยอาศัยความร่วมมือจาก วัง วัด และชาวบ้าน เข้า

74 ชื่น ยอดเศรณี, พระประวัติ, หน้า 122.

75 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา,
 หน้า 536 (ลายพระหัตถ์ที่ 1/17 28 เมษายน ร.ศ. 121)

ด้วยกันจนทำให้มหาวิทยาลัยสามารถตั้งมั่นอยู่ได้ ในสภาพเหตุการณ์ที่ประเทศชาติต้อง
ประสบกับวิกฤตการณ์ ร.ศ.112 ควบคู่ไปกับการปฏิรูปประเทศ นอกจากนี้การจัดการศึกษาใน
มหาวิทยาลัยที่มีได้เน้นแต่การจัดการศึกษาสงฆ์หากแต่ยังได้ตั้งโรงเรียนขึ้นในวัด โดยมี
หลักสูตรเฉพาะที่เน้นความรู้ทางโลกควบคู่กับทางธรรม เป็นผลทำให้ผู้มีบทบาทในการจัดการศึกษา
ของชาติในเวลานั้น ไม่ว่าจะเป็นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ และเจ้าพระยาภาสกรวงษ์
ล้วนยอมรับความสำเร็จในโรงเรียนของมหาวิทยาลัย ซึ่งเป็นผลมาจากแนวพระดำริของ
สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทั้งสิ้น และนับเป็นจุดเริ่มต้นของการประสานความร่วมมือทางการศึกษา
จากวัง วัด และชาวบ้าน ที่สำคัญที่สุด จนสามารถขยายไปสู่การศึกษาในหัวเมืองในเวลาต่อมา